

Feld Lajos trauma narratívája a műalkotásainak tükrében

OTDK dolgozat

Jelige: M1A2R3

2023

Tartalom

1. Bevezető	3.
2. Feld Lajos, a grafikus, festőművész	6.
3. Gyermekkori betegség	7.
4. Holokauszt - Auschwitz	8.
5. Hit	10.
6. Trauma fogalma	13.
7. Trauma és a Holokauszt kapcsolata	15.
8. Portréábrázolás	19.
9. Gettóban készült alkotások	21.
10. Emlékképek, az emlékek metamorfózisa	22.
11. Sorstársak, akik szintén alkottak a borzalmak közepette, áldozatok és túlélők	23.
12. Összegzés, konklúzió	23.
13. Képek	26.
14. Bibliográfia	29.

1. Bevezető

**Ahhoz, hogy egy embert megmentess, úgy kell gondolkodnod, mint ő,
úgy kell érezned, ahogyan ő, látnod kell, amit ő lát,
és azt is, amit nem hajlandó meglátni. Azzá kell lenned, ami ő.
Elie Wiesel „Az eskü”**

Feld Lajos nevével, első alkalommal egy Kassáról szóló előadás keretében találkoztam, ott és akkor keltette fel az érdeklődésemet a különleges élettörténettel rendelkező törpe festőművész, aki élete derekán járta meg Auschwitzot és túlélőként hazatért. A kulcsszavak, amik megragadtak bennem: Kassa, festőművész és holokauszt túlélő, ez a hármas szám, ami Feld életében a traumatizált események számával is egyezőséget mutat talán nem véletlen. A hármas szempontból való megközelítés határozott vezérfonalként szolgált a dolgozatom felépítésében. Ettől kezdve a kutatás elkezdése már magától értetődő volt számomra. A művész életének megismerése és a művészetébe való elmélyülés a rendelkezésre álló forrásokon keresztül vette kezdetét, ugyanakkor az egyik legfontosabb pillére a dolgozatomnak Feld Lajos személyiségének bemutatása. Ehhez segítségül a kortársakat kerestük meg, célom volt, hogy az emlékezők személyiségén keresztül kapjak egyedi képet a festőművész sorsáról, az ő sajátos benyomásaik alapján jussak egyre közelebb a szenvedés történetéhez, ezért is unikális része a kutatásomnak a tanítványaival, barátaival, művészekkel és az élete utolsó időszakában készült újságcikk írójával készített interjúk.

Elie Wiesel sorait választottam mottómnak, mert ahhoz, hogy mélységeiben ismerjem meg Feld Lajost, „át kell élnem” az életét, azzá kell lennem, aki ő volt, látni az ő szemén keresztül a világot, ha ez nem is mindig sikerült, de törekednem kellett rá, hogy olyan következtetéseket tudjak levonni a rendelkezésre álló forrásokból, amiből megismerhetővé válik az ember, és ami mögötte van. Nehéz vállalkozásnak tűnt a művész lelkének rezdüléseit megérteni, szeretettel, alázattal és figyelemmel fordultam minden visszaemlékező átadott gondolatához, hogy a lehető legpontosabb lenyomatot tudjam a gondolataikon keresztül megragadni.

A dolgozat központi témája Feld Lajos festőművész holokauszt traumája és trauma feldolgozásának elemzése az alkotásian keresztül, a többszörösen traumatizált művész életének zárt világába való elméleti betekintés. A képek elemzése során olyan kérdésekre keresem a

választ, mint: Mikor és milyen eszközt választva tör felszínre a megélt trauma? Milyen mértékű feloldást jelentett a művésznak a traumát ábrázoló képek születése? Az élettörténetéből hiányzó láncszemeket a művein keresztül próbálom megfejteni és alátámasztani az általam vélt valóságot. Ehhez többek között segítségül hívom, a háború előtti és utáni portréábrázolásnak összehasonlítását, a különbségek vizsgálatát.

Tanulmányom alapját tudományos művek határozzák meg, de ahogy már fent említettem most csak megerősítem, jelentős mértékben támaszkodom, az egyedi készítésű interjúkra, a személyes benyomásokra valamint a képek vizsgálata során felbukkanó szubjektív tapasztalásomra. A személyes interjúk közül egy személy jelentősebb mértékben emelkedik ki, Silvia Fishbaum, aki napjainkban is Feld hagyatékát őrzi és folyamatosan kutatja az életét és keresi az általa készített képeket. Neki köszönhető a zsinagóga udvarán Feld Lajosról készült szobor felállítása; az ötletet követően a mecénás szerepét felvéve segítette a megvalósítást.¹ Silvia egykori tanítványa volt Lajos bácsinak, a kötődése idáig vezethető vissza, majd sok évvel később, a Yad Vashemben látta meg egy képet egykori mesterének.

Az emigrációból hazalátogató asszony és férje meglátogatta Feldet, ekkor fogant meg a gondolat bennük, hogy az idős festőnek a képeivel és az életével foglalkozni kell, hogy ne vesszen a feledés homályába az élete és munkássága. Silvia életéről „A zsidó nő”² címmel megjelent könyv és az interjú is sok fontos részletet adott az általam megmutatni kívánt Feld képhez. Az egyik ilyen különlegesség, hogy két Feld által készített képpel tértek haza Amerikába, amit Lajos bácsi egy barátjának ajándékozott és ő ezt a szekrénye mögött a falban rejtett el, a képek címe a *Tömegsír* ezt a téglagyárban készítette 1944-ben és az *Apa és Fia (1.kép)*, ami a lágerben átélt élmény későbbi feldolgozása.³

Úgy vélem, a művészet és a művész alapvető szándéka, az alkotásain keresztül üzenetet közvetíteni a nézőnek, ennek az üzenetnek a dekódolására és interpretációjára vállalkozom. Feld Lajos életének rendkívüli volta miatt érdemesnek gondolom mélyebb vizsgálatokra és közös gondolkodásra bocsátani a megállapításaimat és következtetéseimet, mely a kutatások és személyes benyomásokból születő elegyet alkotnak.

¹ Silvia Fishbaum, *Unforgettable Uncle Lajos: The Life & Legacy Of Ludovik Feld* (Jewish Press) <https://www.jewishpress.com/indepth/front-page/unforgettable-uncle-lajos-the-life-legacy-of-ludovik-feld/2017/02/08/> utolsó letöltés 2022.12.31.

² Andrea Coddington, *A zsidó nő*, Art Danubius, 2010, 128-133old.

³ Silvia Fishbaum, *The Towering Talent Of Ludovik Feld* <https://www.jewishpress.com/indepth/opinions/the-towering-talent-of-ludovik-feld/2007/02/28/> utolsó letöltés 2022.12.31.

Egy rövid önéletrajzi bemutatással kezdem, hogy térben és időben is elhelyezhetővé váljon az alkotó, akinek a későbbiekben mélyrehatóan ismertetem a traumára adott válaszait. Ebben az összefoglalóban csak azokat a pontokat emelem ki, melyek fontosak a traumatérkép felállításában. A részleteket megismerve kialakult bennem egy mátrix melyben a középpontot a holokauszt jelenti és onnan koncentrikus körökben elhelyezkedve találhatók az életesemények. 9 hónapot töltött a lágerben, ez az időszak hosszabb volt számára, mint az egész élete, 9 hónap, a gyermeknek is ennyi idő szükséges míg megszületik, míg burokban van és fejlődik, Feldet a tragikus vég elkerülte, de az ott átéltek mély benyomásokat tettek rá és formálták, a felszabadítást követően egyfajta újjászületést élt meg.

Valóban új életet kezdett, mint túlélő, sok sorstársával együtt, akiket az emlékezet hasonló mértékben gyötört. Mérei Ferenc 1947-es, *Az együttes élményben*, úgy írta le; „*a kulturális fejlődés adott fokán ember-mészárszéket állítottak fel Európa közepén*”.⁴ A túlélők, ezzel az emlékezettel és égető nyomot hagyó bélyeggel a lelkekben, keresték a kiutat, a feledés édes felszabadító érzését. A művésznak lelkébe zárt fájdalomtól való szabadulása, a trauma kidolgozása nem azonnali felismerésben és öntudatlan alkotói megoldásban jelentkezett. A pokol sötét verme is könnyed kávéházi díszlet volt csupán az Auschwitz halálgyárhoz képest. Az emlékek elnyomása csak egy a lehetséges válaszok közül arra a védekező mechanizmusra, hogy az elme megőrizze józanságát.

A traumával való megküzdésnek számos lehetősége közül Feld sorsában az esemény utáni csend, a felejtés, az átélt emlékek elrejtése az első lépcső, erre a későbbiekben bővebben is kitérek. Évtizedek alatt érik meg a lélek a visszaemlékezésre, a képek érvényre jutása már a „biztonságos” távolban keletkezik, ahol már nem bilincsként kattannak a festő kezén a bevillanó emlékképek. A visszahúzódó magányos ember, évekkel a háborút követően iskolát alapít rajzot és grafikát tanít, meg valami mást is, a túlélést, a traumával való szembefordulást, a sorstalanságot.

A visszaemlékezők benyomásaiból idézek: mindegyikük egy jó embert látott, aki kedves, szeretettel teli, mosolyog, ad és ezzel együtt a fájdalom köveit cipeli, amit kifelé nem mutat, nem panaszkodik, nem emlékezik nyíltan. A képzeletbeli hátizsákban ott van a családja, akik ott pusztultak Auschwitzban és mindenki más is, akiket látott a halálba menni, a kémények füstje, a szél fújta égetők szaga, ezt mind-mind cipelni kényszerült. A rajzoktatáson kívül a személyiségével ragadta meg tanítványait, azzal a mérhetetlen precizitással, alázattal és

⁴ Erős Ferenc *Trauma és történelem Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok* – Józsoveg műhely kiadó Előszó

odaadással, amivel a művészet felé fordult. Az kulcsfontosságú, hogy az alkotásokkal milyen a viszonyrendszere, ez a túlélés záloga. Képei egyszerre könnyedek, mégis a legapróbb részletekig kidolgozottak technikáján keresztül finomságot, bársonyos harmóniát lát a néző.

2. Feld Lajos, a grafikus, festőművész

Nem tipikusnak mondható művészi háttér az övé, 1904-ben Kassán született sokadik gyermekként egy szegény zsidó családba. Hét évesen megáll a növésben, a diagnózis a hipofízis súlyos rendellenessége, törpe növésű marad. A gondtalan gyermekkor nem adatik meg számára, egészen fiatalon komoly betegség sújtja és már 5 évesen iskolába küldik, ifjonti éveiben találkozik a művészettel a bérházuk udvarán, ott látja meg a szomszéd fiút olajjal festeni; ez volt az első momentum. Ekkor kezd el rajzolni, először csak korsókat magyaros motívumokkal, aztán a reálgimnáziumban már kötelező tantárgyként tanulja a mesterséget.

Az igazi áttörést Krón Jenő hozza meg számára, 1922-ben csatlakozik magániskolájához, ahol anyagilag is támogatja Krón, és neki köszönhető, hogy Pestre az Akadémiára kerül. A legboldogabb éveit éli meg Budapesten 1925-1933 között, a kisművésű szegény zsidó gyermek, aki tehetségének köszönhetően kiemelkedik társai közül és művészi pályára készül.⁵ Mesterei, Szőnyi, Aba Novák, Olgyai Viktor, Varga Nándor, Rudnay, nagy részük megjárta a frontot, volt háborús élményük, másrészt a természetközelség az otthon melegének jelentése is a részükké vált, ezekből a tapasztalásokból alkottak és volt mit átadniuk a művészetükön keresztül, ebben a légkörben élt és tanult Feld Lajos.⁶ Az akadémiai évek, az aranykor, a legboldogabb éve. Az alakrajzot Rudnay Gyulánál kezdi, fő szakja a grafika, melyet hét éven keresztül Varga Nándor Lajosnál tanulja. A technikák közül a ceruza, szénrajz, rézkarc, litográfia, akvarell, lavírozott tus, vízfestési technikákat alkalmazta a leggyakrabban.⁷

A háború előszele semmit és senkit sem kímélt, az akkor még csehszlovák állampolgár Feldnek vissza kellett térnie Kassára. Otthon, az édesnek nem mondható otthonba a bizonytalanság és félelem légkörébe tért vissza. A művészet iránti olthatatlan szeretete adhatott hitet és erőt, hogy ebben az időszakban magániskolát nyisson és tanítványaival nap, mint nap a vásznon megjelenő képeknek szentelje idejét. 1944 tavasza a gettósítás. A családját elviszik a téglagyárba, őt kihagyja egykori tanítványa a listáról, de nem tudja tétlenül nézni az

⁵ Kovács Ágnes A holokauszt és a művészet (*Felvidék.ma*) <https://felvidek.ma/2021/01/a-holokauszt-es-a-muveszet/> utolsó letöltés 2012.12.31.

⁶ Szaszák György, *Kassai műtermek*, AB-ART kiadó, 2000, 8-13.old

⁷ Szij Rezső, Egy küzdelmes élet tanúságtétele, *A Hét* 1975-03-28 / 13. szám https://library.hungaricana.hu/hu/view/Ahet_1975_1/?query=Feld%20Lajos%20&pg=303&layout=s legutolsó letöltés: 2022.12.29.

eseményeket és családja után megy. A kiürítéskor ő egy nappal később követi Auschwitzba a szüleit, akik akkor már nem élnek.⁸

Nem egészen egy évet tölt a táborban, Mengele kiválasztottjaként, rajzolni kell. A felszabadulást szerencsés módon megéli és visszatér Aranyidára.⁹ A háborút követően 2 évet Pozsonyban nővérénél tölt, majd visszatér imádott városába Kassára és ott éli le hátralévő életét. Újra rajziskolát nyit és fest minden áldott napon. 1991 májusában, 87 éves korában távozott e földi létből.¹⁰

3. Gyermekkori betegség

A hét éves gyermeknél genetikai betegséget állapítanak meg, a hipofízis súlyos rendellenességét, a növekedési hormon hiányát, ennek következménye, hogy örökre gyermeki testbe zárva éli az életét. Fátumként szakad a sors Feldre, a törpesége, a kisembersége, ettől a ponttól kezdődően meghatározó és jelentősen befolyásolja életét. Ez a testi fogyatékoság élete végéig magas „manó” hangot kölcsönzött a művészek, ezt a róla készült dokumentumfilmekből lehetett megismerni. Traumának egyértelműen jelentős, de hatása eloszlik a különböző életszakaszok között. Visszatekintve életére ez egyaránt jelentett áldást és átkot is.

Szegény zsidó paraszti családba született, a háborúban elhurcoltatás és valószínűleg biztos halál várt volna rá, de törpesége elkülönítette őt a sorstalanságtól, a holokauszt alatt egészen biztosan ez volt az egyik ok, ami megmentette az életét. A nyomorúságos paraszti sorsban esélye sem lett volna, de analfabetizmus helyett, nem úgy mint édesanyjának, aki haláláig nem tudott írni és olvasni, Feldnek volt egy hatalmas kincse: a művészet, ami lelki és spirituális hajtóerőt adott, ami által kiemelkedett családjából és a kortársai közül is.

A visszatekintésekből és életrajzi adatokból olyan kép rajzolódik ki, hogy ez a testi elváltozás az élete első harmadában nem befolyásolja őt jelentősen, a megbélyegzés és ennek negatív hatásai csak a későbbiekben, a lágerben és az azt követő években élesednek ki.

⁸ Szaszák György cikke, Ameddig csak tehette cselekedte a jót, *Új szó*, 1991-05-23/119. szám 2. old https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1991_05/?query=Feld%20Lajos%20&pg=153&layout=s utolsó letöltés 2022.12.31.

⁹ Feld Lajos képei az Andrássy Képtárban (Múza.sk) <https://muza.sk/muveszet/feld-lajos-kepei-az-andrassy-keptarban> utolsó letöltés 2022.12.31.

¹⁰ S.Nagy Katalin, *Emlékkavicsok, Holocaust a magyar képzőművészetben, 1938-1945*, Glória Kiadó, 2006. 134-135. old

4. Holokauszt - Auschwitz

El sem kellett volna jutnia Auschwitzba, 1944-ben, amikor a zsidókat összeírták Kassán, egykori tanítványa gépelte a Gestapo irodájában a zsidók listáját, akiket össze kellett gyűjteni, de ő szándékosan hagyta a festő nevét. Szerette mesterét és meg akarta menteni az életét. Feld családját mind elhurcolták, ő maradt egyedül, egyetlen napig gondolkodott és aztán döntött, utánuk ment. Összepakolta a festővásznakat, ecsetet és minden kelléket, ami a rajzhoz szükséges és bevonult a téglagyár kapuján. A felső és alsó rész külön volt, egy hónapig voltak bezárva, amikor a kiürítés kezdetét vette, az első transzporttal vitték el a családját, akiktől még ott Kassán el tudott búcsúzni. Másnap ő is sorra került, ám mire megérkezett a marhavagon Auschwitzba, a szülei már nem éltek. Összesen négy vonat gördült ki Kassáról.

Auschwitzban a transzportokat érkezésük után szelektálták. A rámpán Mengele személyesen választotta ki a különböző deformitásokkal rendelkező embereket, akinek különös és bizarr érdeklődése központjában az ikrek és minden deformitással élő ember álltak. Ezeken a szerencsétlen kiválasztottakon különböző kísérleteket végzett. Feldet is közéjük tartozott, egyrészt mert törpe volt, másrészt mert rajzművész mesterséggel bírt, így ennek köszönhető, hogy megmenekült a gázkamrától.¹¹

Részlet a Feld Lajosról készült filmből¹², saját szavait idézem: *„Kérdezi tőlem Mengele, ő volt a fogadásnál. Mi a foglalkozása? Mondom én akadémikus festő vagyok. Hagyjanak békét neki, hagyják meg a ruháját nekem fog dolgozni.* Ezeket a szavakat mondta a doktor, ami akkor a művész számára az életet jelentette és a tanúságtételt, a sorozatosan elkövetett rémtettekhez. Filep István, festőművész, egykori tanítványa interjújában (Saját interjú, készült 2022. április 2-án Kassán) hangzott el a következő mondat: *„Megadták neki a munkát, ő elvégezte és ezáltal a munkája megmentette őt.”*

Elhelyezést a gyermekek között kapott, ahol egyfajta apafiguraként élt, a gyermekek egy részénél alacsonyabb és gyengébb is volt, a napi fejadag megszerzése kihívásként jelentkezett számára, ahogy mindenki másnak is a lágerben. Ahhoz, hogy megkapja és ne vegyék el tőle az ételt, a nála magasabb és erősebb, de csak tíz év körüli gyermekek segítségére szorult. Egyszerre élte meg az apa és a gyermek figuráját a lágerben, ami kontrasztot és konfliktust is együttesen jelenthetett számára. Ekkor 40 éves volt, az élete derekán járt, mégis a betegségéből adódóan törpe alkata a gyerekek közé kényszerítette. Szüleit és 17 rokonát elveszítette

¹¹ Tanczer Iván: Auschwitz krónikása. *Magyar Szó*, 24. évf. 352. sz. (1967), 9. old.

¹² www.amikassa.sk

https://www.youtube.com/watch?v=B7jydN0J3xQ&ab_channel=AmiKassaport%C3%A1l

Auschwitzban, nem alapított családot neki nem volt sajátja de a sors pikantériája folytán hirtelen gyermekek vették őt körül, akik árván szüleiktől távol benne látták és vélték felfedezni a „szülői” támaszt. Péter Grunfeld alias Pepicsek és Kalman Bar-On, ketten azok közül, akikkel együtt élték át a lágert, bizonytalan jövőképpel várták a felszabadulást, majd sok-sok évvel később, pontosan két évvel Feld halála előtt találkoztak újra.¹³ Valószínűleg a barakkokban átélt élmények is közrejátszottak abban, hogy a felszabadulást követően félt a gyerekektől és ezért volt rendszeresen cukorka a zsebében, amit ha közeledtek, feljük dobott csak azért, hogy ne bántásák.¹⁴

Rajz vagy művészet a lágerben? Mengelének kellett dolgoznia, képeket, portrékat készítenie sorstársairól és a hírhedt orvosról. Magdával, a 102 éves holokauszt túlélővel készített interjúból (Saját interjú, készült 2022. április 1-én Kassán), aki szintén megjárta Auschwitz, idézem: *„Mengelével nem volt együttműködés, az csak egy kényszer volt! Rajzolt, mit csinált volna? Örült, hogy átéli [...]”* Mi, akik nem voltunk részesei ennek a borzalomnak, nem érezzük a bőrünkön a fájdalmat nehezen mondhatunk ítéletet azokról, akik a lágerben voltak, számomra hitelesek és egyértelműek Magda szavai, aki olyan egyenesen és természetesen fejezte ki magát, azzal kapcsolatban, hogy mit is csinált Feld a táborban.

Ők ketten egy sorsközösség részesei, akiknek a múltját ma rekonstruáljuk és próbáljuk megérteni az emberi szenvedésnek ezt a fokát és az erre adott választ, ezáltal is megoldást keresünk a minket ma érő traumák feldolgozására. Mivel egyetlen kép sem ismert ebből az időből, csak feltételezésünk lehet a tartalmukról. A művész saját bevallása szerint az orvost olyan sok alkalommal örököltette meg, hogy akár csukott szemmel is meg tudná rajzolni a portréját. A traumát átélt festő nemes bosszúja és lelkének gyógyírt jelentő döntése, hogy a háborút követően soha többé nem rajzolta meg az orvost. Ez volt az elégtétel számára, a szadista fogvatartója felett.

A sorstársairól készített képek sorsa ismeretlen, ha meglennének nem csak mementót állíthatnának az odaveszetteknek, hanem látható lenne rajta az alkotó üzenete is. Az alkotó önvallomása erről egy 1969-es Szabó Béla készítette interjúból [...] *Arcképeket, jellegzetes*

¹³ <https://www.yadvashem.org/remembrance/torchlighters.html>
https://www.youtube.com/watch?v=PFmzDz74RAU&ab_channel=YadVashem
<https://www.findagrave.com/memorial/16836247/ludovit-feld>

¹⁴ Balassa Zoltán: Elment a kis ember, a nagy művész köztünk marad. *A Hét*, 1991. 36. évf. 27. sz. 7. old
https://library.hungaricana.hu/hu/view/Ahet_1991_2/?query=Balassa%20Zolt%C3%A1n%20Elment%20a%20kis%20ember%2C%20a%20nagy%20m%C5%B1v%C3%A9sz%20k%C3%B6zt%C3%BCnk%20marad.%20&pg=8&layout=s utolsó letöltés 2022.12.31.

típusokat rajzoltam akkor - mondja – és máig is sajnálom, hogy a képek nincsenek meg... A tanúság erejével bírtak.”¹⁵

Valószínű, hogy a képeken megörökített emberek meghaltak vagy legalábbis nagyrészt elpusztult, így Feld volt talán az utolsó, aki képet készített róluk, ennek a tudásnak a birtokában alkotni óriási terhet ró magára az alkotóra is, amit aztán évtizedekig hurcolt magával, mások előtt láthatatlanul.

5. Hit

A hit olyan eszköz melynek révén az ember különös lehetőséget birtokol, hogy a bánatot, az örömet, a fájdalom megélését elviselhetővé, magasztossá tegye. A vallásgyakorlására vonatkozóan nincs feljegyzés Feld gyermekkorából. Az egészen biztos, hogy zsidó származását nem titkolta, környezete számára ismert tény volt. Még a harmincas évek végén kikeresztelkedett, ami nem mentette meg a holokausztól. Vajon mi más készítette erre a lépésre, pontosan hol keresendő az ok? Zsidóként született, de hitét elhagyva lett a láger lakója, a zsidók között kítaszítottként volt jelen. 1941-ben vette fel a keresztséget a baptista egyházban. Sorsdöntő lépésének indikátora vajon az Európa szerte egyre inkább tért hódító antiszemitizmus volt, vagy hitében ingott meg és választott más felekezetet?¹⁶

1936-ban Németországban már voltak táborok, ahová a különböző rendellenességgel bíró embereket vitték, Feld erről talán hallott, birtokában lehetett az információnak. Magyarországon a harmincas évek közepén a művészek között már erős megkülönböztetésben részesültek a zsidó származásúak, függetlenül attól, hogy annak vallották-e magukat, vagy sem.¹⁷ Klára Samuelisová interjúból idézem (Saját interjú, készült 2022. március 5-én Kassán) „Aztán jött a 33-as év és tudta, hogy a zsidóknak ez nem jó, azért áttért előbb evangélikus vallásra, azán baptista lett, de nagyon erős baptista lett és azt nagyon hívő.”¹⁸ Ezt a gondolatmenetet tovább építve, lehetett akár tudatos döntés Feld részéről, hogy saját helyzetét

¹⁵ Szabó Béla újságcikk, Látogatóban FELD LAJOS kassai festő- és grafikusművésznél, *Új Szó*, 1969-04-27 / 17. szám, *Vasárnapi Új Szó* 245. old
https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1969_04/?query=Auschwitz%20kr%C3%B3nik%C3%A1sa%20Feld&pg=244&layout=s utolsó letöltés 2012.12.31.

¹⁶ Bácskai Sándor cikke, *Múlt és jövő. 1991/03*

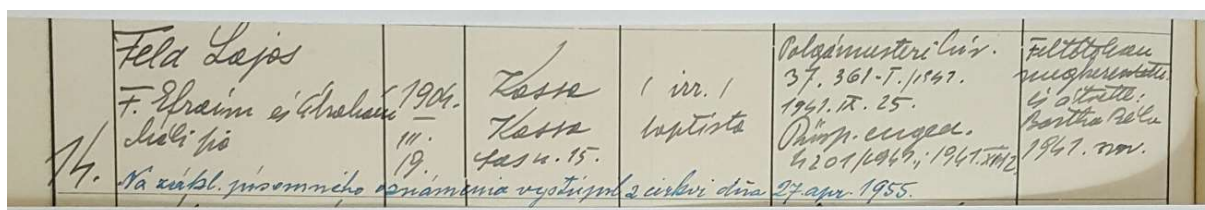
https://multesjovo.hu/wpcontent/uploads/aitfiles/2/6/26mj_1991_03v3_1.pdf

¹⁷ S.Nagy Katalin, *Emlékkavicsok, Holocaust a magyar képzőművészetben, 1938-1945*, Glória Kiadó, 2006. 5-46. old.

¹⁸ az interjú magyar nyelven készült, de Klára már nem beszéli tökéletesen ezért helyenként nyelvtani hibák előfordulnak

végig gondolva, úgyszintén mind zsidó törpének nincs sok esélye a kialakult politikai helyzetben, talán ez lehetett az oka, hogy más vallás irányába fordult a megmenekülés reményében.

Az interjúk során erről többen is beszéltek, hogy más felekezethez csatlakozott, evangélikus, baptista és szombatista vallásokat említve. Ugyanakkor az a hipotézis is helytálló lehet, hogy hitében rendült meg és keresett válaszokat más felekezetekben. A háború után kereste a vigaszt az őt és sorstársait ért tragédiára. Bizonyosságot az alábbi képen (1. ábra) kapunk, ahol az 1941-es baptista felekezethez való csatlakozást és végül 1955. április 27-én a kilépést dokumentálták.

1. ábra Fordítás: Írásban adott jelentése alapján 1955. április 27-én kilépett az egyházból.

1955 után visszatért a gyökerekhez a zsidó hitéhez, ami aztán élete végéig elkísérte. Magda interjúból idézve (Saját interjú készült 2022. április 1-én Kassán) „Egyszer szombatista volt [...] de a legtöbbet volt zsidó és a családja is zsidó volt, egy nagyon rendes zsidó család hát akkor úgy látszik a végén visszatért a családdhoz.” Rendszeresen látogatta a zsinagógát, minden nap olvasta a Tanakhot különféle zsidó kegytárgyakat tartott az otthonában, tartotta a Szombatot. Az egyik interjúbán, ami Jana Tesserovával készült (Saját interjú készült 2022. március 5-én Kassán), így emlékezett; „Amikor visszatért a hitéhez, a zsinagógában mindig ugyanoda ült. Abban a padsorban, ahol annak idején az édesapja ült, ahol a családja volt. [...] Ha nem volt meg a tíz férfi a minjához, csak szóltak Lajcsi bácsinak és ő jött és imádkozott.”

Mit jelenthetett ez annak az embernek, aki önszántából ment a téglagyárba, hogy együtt legyen az övéivel? A büntudat, hogy míg ő itt van, a többiek mind odavesztek, milyen terhet jelenthetett ez számára? Feld zárkózott ember volt, a belső vívódásokat nem osztotta meg másokkal, ebben a zárt világban csak a fájdalom az ő túlélése és az e fölött érzett büntudat kapott helyet. Az interjúkban hallott visszaemlékezők gondolatainak az összességéből mindez az én szubjektív véleményem, de azt gondolom, nem járok messze az igazságtól.

Összegezve, megállapításaim alapján a gyermekkor, a holokausztban történetek és a hitének megélése, a három fő csoportja a megélt traumáknak és ezek egysége hatott a képeire. A művek és az alkotó ezeknek az okoknak a rendszerében vizsgálándó, ez adja meg az egészet, egymás nélkül nem válnak érthetővé a belső folyamatok. A művész számára minden tragédiának

megvan a maga lenyomata és hatása a képeken. A műalkotás születése pillanatában üzenetet hordoz és ennek a mondanivalónak a „fordítására” a nézőnek különböző eszközök állnak rendelkezésére, az egyik ilyen például a megélt tapasztalat a sorsközösség, ugyanaz a kép egészen biztosan mást fog jelenteni egy túlélő számára, mint mondjuk nekem, aki jóval a háborút követően születtem és már csak másodkézből állnak rendelkezésemre az adott időszakot megismerhetővé tévő információk.

A bevezetésben röviden megismerhető a művész életútjának főbb állomásai ezt szükségyszerűnek találtam, hogy tágabb kontextusba helyezzem Feld Lajos életútját, így az olvasó kellő mértékű háttérrel kapjon az alábbi kérdések létjogosultságához.

Vajon a művészet terápiás eszköze-e az alkotónak? Feloldozást adott-e a művészi kifejezés azonnali megélése a lágerben eltöltött idő alatt? Mit jelenthetett számára a belső csend, a megoszthatatlan fájdalom, a hallgatás? Hogyan tudott három évtizedig szunnyadni a kitörölhetetlen tragédia emlékezete a felszín alatt? Mit jelentett a lélek legsötétebb bugyraiban megbúvó emlékszörnyeteg halk morajlása, az évtizedeken át tartó küzdelme a sötétségből a világosság felé kitörni vágyó eltemetett kiáltásnak? A fájdalomból született képek adtak-e enyhülést a belül mardosó büntudatnak, hogy míg ő túlélte a sorstársainak léte a vászon fogságában ragadtak?

Keresem a válaszokat és amennyiben az olvasó nem ért velem egyet, úgy érvekkel alátámasztott vita formájában csiszolhatók tovább a megállapításaim.

Kiemelten, a holokauszt során történt események hatásait vizsgálom a felszabadulást követő képeken keresztül. Nyilván nem lehet eltekinteni a háború előtti alkotásoktól, mert így kaphat a néző teljes képet a művészen élő kettősségről. Feld saját szavait idézve; „*van egy Auschwitz előtti és utáni korszak*” [...] „*Bárki megtanulhat rajzolni, festeni, de ha nincs benne érzés, akkor az nem művészet*”. Az alkotásokat több jól elkülöníthető csoportba lehet sorolni, portrékra, értelmes munkát- és Kassát ábrázoló képekre valamint az Auschwitzban történeteket megörökítő alkotásokra. Ezek a nagyobb halmazok sok árnyalatot foglalnak magukba. Nagyon színes és sokféle technikát jól ismerő és használó művésztől egy-két kritikákat idézek, melyeket az ötvenes és kilencvenes években lehetett olvasni. Mindezt azért, hogy közelebbi képet kapjunk az alkotóról, akinek saját bevallása szerint nem volt programja, számára az élet adta a témát.¹⁹

¹⁹ Szaszák György, Feld Lajos csendje, *Új Szó* – Vasárnapi kiadás, 1985-01-25/4. szám
https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1985_Vasarnap_1/?query=Feld%20Lajos%20&pg=82&layout=s legutolsó letöltés: 2022.12.29.

Szij Rezső cikkében így ír róla; „*Célja a rajzi tökéletesség. Meggyőződése: legalább harminc jó rajznak kell születni ahhoz, hogy abból három rajz valóban jó legyen. [...] Feld Lajos élete és egészséges művészete egy küzdelmes élet tanúságtétele a művészet megtartó erejéről.*”²⁰

1983-ban A. Gály Tamara így ír a művész munkásságáról: „*Rajztechnikájának sajátossága a geometrikus, határozott vonalak és a jellegzetes apró, bodros, szinte ornamentális vonások párosulásokban rejlik. De rajzai csak látszólag aprólékosak; valójában mindig marad rajtuk valami befejezetlen, ki nem mondott, se ez adja titokzatos légiességüket, kissé idillikus atmoszférájukat.*”²¹

6. Trauma fogalma

A trauma fogalma egyrésztől görög eredetű szó, jelentése: „sérülést, sebet” jelent, mindezt fizikai közegben értelmezve, az orvostudomány ebben a formában a tizenhetedik század közepe óta használja. A lelki trauma meghatározása már sokkal árnyaltabb, ezt szükséges az általam kiválasztott definíciók bemutatásán keresztül alaposabban megvizsgálni, mert ezeknek a meghatározásoknak az összességéből fogalmazódik meg Feld Lajos trauma narratívája a képein keresztül.

Erős Ferencnél a „*pszichés trauma*” modern fogalmára vonatkozóan az alábbiakat olvashatjuk: „[...] *a jelentést a testi szférából a lelki megnyilvánulásokra helyezte át.*” „[...] *A trauma metaforája felhívja a figyelmet azokra a módokra, ahogyan a szélsőséges erőszak megtöri a testet és a lelket, kitörölhetetlen jeleket hagyva még gyógyulás és a teljes felépülés után is.*” „*A huszadik század története kollektív traumák sorozatának reprezentációja. E kollektív traumák között kiemelkedő jelentőséggel bír a holokauszt, amelyet gyakran korábbi és későbbi traumák „modelljeként” is szemlélnék.*”²²

Heller Ágnes megfogalmazása szimbolikusan fejezi ki a mögöttes gondolatot: „*a traumát sokan olyan puskalövéshez hasonlítják, mely halálos sebet ejt a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei*

²⁰ Szij Rezső, Egy küzdelmes élet tanúságtétele, *A Hét* 1975-03-28 / 13. szám
https://library.hungaricana.hu/hu/view/Ahet_1975_1/?query=Feld%20Lajos%20&pg=303&layout=s
legutolsó letöltés: 2022.12.29.

²¹ A. Gály Tamara, *A HÉT galériája – Feld Lajos*, *A Hét* 1983-09-16 / 38. szám
https://library.hungaricana.hu/hu/view/Ahet_1983_2/?query=Feld%20Lajos%20&pg=287&layout=s
legutolsó letöltés: 2022.12.29.

²² Erős Ferenc Trauma és történelem Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok – Józsoveg műhely kiadó 15. old.

sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el ne tűnik.”²³

Freud neve és gondolatai megkerülhetetlenek, ha traumáról beszélünk „*A traumás élmény „rövid időn belül annyira megnövekedett inger mennyiséggel árasztja el a tudatot, amely túl erőteljes ahhoz, hogy normál módon kezelhető vagy feldolgozható legyen.*”²⁴

Mindháromuk megfogalmazásban azonosság, hogy rendkívüli körülmények súlya nehezedik a lélekre és erre a válasz eltérő módon jelentkezhet. A „puskalövés okozta seb” nagyon kifejező számomra, a legtalálóbbs hasonlatok egyike egyaránt utal a trauma okozta mélységre és az egész életet átívelő „hegre”, ami sosem tűnik el, gyógyul be, de bármikor visszaidézhető. A tizenkilencedik század végén új kutatási ágként jelenik meg a pszichés trauma, a két világháború új távlatokat nyitott minden fronton. A gépesített harci eszközök, a hatékony gyilkoló gépezetek, a népiítés extrém módszertanának felállítása és mindezek következménye a túlélőkre, legyen szó akár a katonákról vagy az áldozatokról a civil lakosságban. Ez a pszichoanalízis bölcsője, ahol mások mellett Sigmund Freud és Ferenczi Sándor bábáskodtak.²⁵

Meg kell említeni a PTSD-t, az Amerikai Pszichiátriai Társaság alkotta új fogalmat; poszttraumás stresszszavart, ami a *nagy kollektív traumák* vizsgálata során alakult ki, a huszadik század derekát követően.²⁶

A traumát átélt ember élménye számomra hasonlatos ahhoz mintha egy kifordított világba csöppent volna. Nincs talaj a lába alatt, nem ismertek a szabályok, és ha mégis, azok felülíródnak. Kiszámíthatatlan a mértéke térben és időben egyaránt. Ezt a gondolatmentet támasztja alá Menyhért Annától vett idézet: „*A trauma következtében elvész a biztonság illúziója, az élet kontrollálhatóságába vetett naiv bizalom, az a takaró, amely a latens, tudattalan módon egyébként is jelen levő halálszorongást a normál élet során fedi.*”²⁷

A kollektív traumát elszenvedőkről Virág Teréz munkájában a következőket írja, az egyén öngyógyító mechanizmusa lehetséges válasza a trauma kezelésére, melyet *sajátos intellektuális*

²³ Heller Ágnes *Trauma* 2006, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Bp. 14. old.

²⁴ Békés Vera A. *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*, Ad Librum Kiadó, 2012. 28. old.

²⁵ Erős Ferenc *Trauma és történelem Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok – József műhely kiadó* 13-26. old.

²⁶ Csuha Cs. Klára: *Trauma és ismétlés. A poszttraumás stresszbetegség pszichoanalitikus szemmel*, XII évfolyam > 2003 – Február > <http://www.mentalport.hu/a-folyoirat/korabbi-szamok/xii-evfolyam/2003-februar/csuha-cs-klara-trauma-es-ismetles-a-poszttraumas-stresszbetegseg-pszichoanalitikus-szemmel/> utolsó letöltés 2022.12.31.

²⁷ Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant, Trauma és irodalom* Anonymus-Ráció, Bp., 2008, 6. old

túlélési manőver, melyet a passzív halálfélelem helyébe lépő, az egyéni életen túlmutató aktivitás mozgat.”²⁸ Feld nem járt pszichoterápiára, élete párhuzamosan zajlott a háború utáni kutatásokkal a trauma élménye egyértelmű az életében, ha csak a holokaustot vesszük figyelembe, rémálmodok, zárkózottság, esemény utáni csend mind felfedezhető az életében. Saját bevallása szerint is, melyet több interjúban elmond, a lágerben a rajz volt, ami segített neki túlélni.²⁹

7. Trauma és a Holokaust kapcsolata

A holokaust alatt átélt élmények fizikai és pszichológiai hatásai nem múlnak el, főleg nem nyomtalanul, ezt bizonyítja egy 1954-ben végzett kísérlet, mely során 120 túlélővel készítettek vizsgálatokat és eredményezték a fenti állítást. Niederland tanulmánya (1961-1968), ahol a közös tünetegyüttest, mint koncentrációs szindrómát említi, ami döntő lépést jelentett ezen a kutatási területen. Megállapításai alapján a tünetek nem azonnal, hanem a tünetmentes időszakot követően jelennek meg, és jellemzően erősödő tendenciát mutatnak.³⁰ A tünetmentes szakaszok különböző hosszúságúak lehetnek, egy-két évtől kezdődően akár több évtizeden át tartók is.

A fenti állítást támasztja alá Várnai György tanulmánya is, ami az elhúzódó pszichés traumák összefüggéseit igyekszik értelmezni. Itt már elegendő idő állt rendelkezésre a kutatások alapjához, a hatvanas és hetvenes években a következő generáció is érintetté vált azzal, hogy náluk is jelentkeztek a tünetek. A lágerekben a rabokat dehumanizálták, életkörülményeiket a lehető legalacsonyabb szinten tartva, ehhez társult az éhség, a hideg, a tisztálkodás hiánya, valamint betegség és szükség esetén az orvosi ellátás hiánya is, ami gyakran egyet jelentett a halállal.

Az elkerülhetetlen vég gondolatával élték mindennapjaikat, családtagjaikat a szemük láttára vesztették el, olyan szintű bizonytalanság vette körbe őket, hogy ez a túlélők esetében egész életükre rányomta a bélyegét. Mintha csak rémálmok váltak volna valósággá, így emlékeznek a túlélők. Mindezek következménye a depresszió és szorongás, melyek felváltva jelentkeznek az alanyokban, emlékképek felbukkanása, betörése a hétköznapiakba, az éjszakai pihenést

²⁸ Dr. Virág Teréz, Kollektív trauma-egyéni öngyógyítás, *Múlt és Jövő* 1994. (5. évf.) 2. sz. 66-71. old https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/4/94_02-18virag.pdf utolsó letöltés 2023.01.01

²⁹ Tanczer Iván: A testet a lélek ékesíti, Feld Lajos festőművész 60 éves. *Új Szó*, 1964-03-19 / 79. szám, csütörtök, 125. old https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1964_03/?query=Auschwitz%20kr%C3%B3nik%C3%A1sa%20Feld&pg=124&layout=s utolsó letöltés 2012.12.31.

³⁰ Békés Vera A. *Trauma és narratíva – A Holokaust trauma reprezentációja*, Ad Librum Kiadó, 2012. 10. old

rémálmok tarkítják. Verbális sokk, kibeszélés teljes hiánya, bezárkózás, üresség érzése és az örömrészlet megélésének hiánya, ezeket összefoglaló néven *túlélő szindrómának* nevezték el.³¹

Feld Lajos esetében harminc évnek kellett eltelnie, hogy a trauma okozta sebek felszínre kerüljenek és a vásznon jelenjenek meg az átélt borzalmak. Hasonlóan Feldhez, Ámos Imre özvegyének, Anna Margitnak is ennyi időre volt szüksége a holokauszt hatásának képi ábrázolására.

A tünetek sokféleképpen jelentkezhetnek a tünetmentes időszakot követően, leggyakrabban szorongás és/vagy ingerlékenység formájában, de jellegzetes tünet például az alvászavar, az éjszakai rémálmok melyek összetétele változatos módon jelenik meg a túlélőknél. Ilyenkor az elmúlt események újbóli megtörténtének lehetősége kerül az álom központjába, az egykor üldözött félelme, hogy újra áldozattá válik.³²

Az elszigetelődés és magány gyakori jellemzője a túlélőknek, az áldozatok körében sem volt rendszeres az átélt tapasztalatok kibeszélése és mindez jelentős mértékben volt igaz a társadalom egészére. Fontos láncszem maradt ki a háború végén azzal, hogy a hazatérőket nem engedték beszélni, nem voltak kíváncsiak a történetekre, nem is akarták elhinni, hogy mindez megtörtént. „Azoknak, akik saját bőrükön sohasem tapasztalták az előítélet, nem mindig könnyű teljes egészében felfogniuk, mit is jelent az, ha valaki egy előítélet célpontjává válik.”³³ A szégyen, a büntudat mind-mind ott szunnyadt a felszín alatt, nem találták a szavakat és nem is keresték, mert ha mégis, ki tudja mit találtak volna?

Az élethelyzetek sem segítették a feloldozást kínáló megoldások létrejöttét. A hallgatás, a megbeszélés hiánya egyirányú megoldást kínált a túlélőnek, csökkenteni a társas kapcsolatokat, ezzel elkerülve a kínos és még eleven emlékek ismételt átélését. Milyen is lehet az a helyzet, ahol az elviselt szenvedésre a hallgatók úgy tekintenek, hogy ez nem lehet igaz, ez hazugság, mi lehet erre a válasz? Nem a szembeszállás. A büntudat a társaik elvesztése miatti kín mellé a társadalmi meg nem értettség társult. Bénító gondolatént ehhez társult, hogy miért éppen én élek, a többiek miért nem tértek vissza, a szerencse szónak pozitív kicsengése ebben az esetben még fájóbb hangzást kölcsönzött. A hatvanas években egyre több eset jelent meg, ekkor már

³¹ Várnai György: A holocaust késői pszichoszomatikus és pszichoszociális hatásai. *Thalassa*, 1994. (5. évf.) 1–2. sz. 147-159. old (online: [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(05\)1994_1-2/147-159_Varnai.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(05)1994_1-2/147-159_Varnai.pdf)) utolsó letöltés 2022.12.31.

³² Békés Vera A. *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*, Ad Librum Kiadó, 2012. 10. old

³³ Elliot Aronson, *A társas lény*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995 241. old

húsz év távlatában volt a megélt trauma, viszont napi szinten volt jelen a félelem, a szorongás szeretteik elvesztésétől. (Henry Krystal, Auschwitz túlélő 1968)

Feld esetét tekintve a fenti okfejtésből az alábbiak igazolhatók, visszavonultan magányosan élt, sosem alapított családot, a lágerben átéltekről nem beszélt. Rémálmok gyötrik, sokszor még nappal is, ha eszébe jutnak az átélt borzalmak, a mozdulat megfagy, a keze nem tud tovább dolgozni a vászon hiába várj alkotója üzenetét. A bénító múlt az idő múlásával sem enyhül és nem tűnik el, csak átmenetileg húzódik vissza az elme hátsó traktusába, hogy időről időre megpróbáljon a felszínre törni.

Az évek múltával az a megállapítás nyer teret, amiben a hosszú távú hatást más aspektusok is befolyásolták, például a családi háttér, a gyermekkor, az érzelmi háttér, a teljes előtörténet. Ugyanakkor az is meghatározó a trauma hatását tekintve, hogy a túlélő mennyi időt töltött fogságban, azt egyedül vagy családjával élte meg vagy élte túl, voltak –e barátai, volt-e része érzelmi elszigetelődésben? ³⁴

Erős Ferenc magyar szociálpszichológus Trauma és történelem című tanulmányából idézve: *”A „lehetetlen” elbeszélhetetlen történelem problémája, Auschwitz elbeszélhetetlensége, reprezentálhatatlansága. „Lyotard Auschwitzot olyan földrengéshez hasonlította, „amely elpusztított minden szeizmografikus eszközt, s ezért ezt nem lehet se mérni, se a használható jelrendszereken belül megjeleníteni, s így nagyságának csak erőteljes, bár pontatlan nyomait ismerjük” (Lyotard 1991)*³⁵

Feld, Auschwitzban egy groteszk kettős szerepben találta magát. A felnőtt 40 éves ember gyermeki testbe zárva a gyermekek barakkjában kapott elhelyezést. Mengele kiválasztotta arra, hogy tehetségének köszönhetően rajzoljon, portrékat készítsen sorstársairól. Napi küzdelem a lélek halhatatlanságáért. A portrék modelljei többnyire a halál kapujában voltak, sorsuk megpecsételődött, ezt az alkotónak is tudnia kellett, hogy mi várt társaira, ezzel a teherrel a vállán a művésznak mégis rajzolnia kellett. Sajnos egyetlen kép sem került elő ezek közül nem látható az eredmény, hogy vajon mit örökített meg, ott és akkor. Egyrészt lehetnének a képek mementók az odaveszettekről, másrészt láthatnánk az alkotó üzenetét, ezzel közelebb kerülve a haláltábori létezés elviselhetetlenségének mélyebb rétegeihez.

³⁴ Békés Vera A. *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*, Ad Librum Kiadó, 2012. 11. old

³⁵ Erős Ferenc *Trauma és történelem* Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok – József Műhely kiadó, 2007, 265. old

S. Nagy Katalin így ír erről: „Ha a képzőművész alkotásában a művész képes arra, hogy élményeit megjelenítse, láthatóvá, ezáltal elviselhetővé tegye, a mű létrehozása folyamatában el is távolítsa, mintegy kívülre helyezze azokat.”³⁶ Kiemelnék még egy nagyon lényeges gondolatot Székács István orvos, pszichoanalitikustól: „A kreativitás a mentális egyensúly és a lelki egészség, megszerzésének és fenntartásának fontos eszköze.”³⁷

Feld nem egészen egy évet töltött Auschwitzban, ahol arra „ítéltetett” hogy rajzoljon, olyan eszköz birtokában volt, ami segítségére szolgált, hogy az átélt traumát ott és akkor kidolgozza, a jelenben való megélésben, grafikus nyelven elbeszélve az elmondhatatlant. 1969-es Szabó Béla készítette interjúból idézek: ” Hangsúlyozza, hogy a művészethez való ragaszkodása átsegítette a legsúlyosabb válságokon. Így például a koncentrációs táborban az mentette meg, hogy lehetősége volt rajzolni. Olyan szorgalmasan rajzolt, mintha valaki sürgette volna, hogy feltétlenül, minél több képet készítsen. A rajzolás elterelte a figyelmét a körülötte lejátszódó kegyetlen és irgalmatlan gyilkosságoktól.”³⁸ Saját visszaemlékezése szerint olyan sokszor kellett portrét készítenie Mengeléről, hogy bármikor csukott szemmel is le tudná rajzolni. A felszabadulást követően soha többet nem készítette el a portréját, egyfajta revans az ott pusztultakért, így adva szimbolikus feloldozást a túlélőnek, de ez közel sem volt elegendő.

Elvitathatatlan, hogy a holokausztot túlélő emberekre romboló hatással voltak az ott átéltek, de van egy másik aspektus, amit szintén érdemes megemlíteni. Azok, akik a megélt drámai életesemények ellenére is teljes életet tudtak élni, találtak célt, emberi kapcsolataikra a megfelelő, sőt a kielégítő jelző is használható. Az elhárító mechanizmusok az egyik kulcs, hogy újra tudták definiálni magukat és életüket is újjáépítették. Az elhárító mechanizmusok, olyan pszichológiai folyamatok, ami megvédi az egyént a traumatikus élmény átélése közben jelentkező szorongástól. A kutatások azt a megállapítást tették, hogy minden egyén eltérően reagál a saját eszköztárát felhasználva, az adott eseményre a leoptimálisabb elhárítási módot

³⁶ S. Nagy Katalin: *Öngyógyító kreativitás, Elhúzódo társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása : konferencia* : Budapest, 1996. november 15-17. Szerk. és az előszót írta Virág Teréz. Budapest, Animula, 1997. 98-104. old

³⁷ Székács István orvos, pszichoanalitikus gondolatai, Békés Vera Trauma és narratíva című munkájában.

³⁸ Szabó Béla, *Látogatóban FELD LAJOS kassai festő- és grafikusművésznél, Új Szó*, 1969-04-27 / 17. szám, Vasárnapi Új Szó 245. old.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1969_04/?query=Auschwitz%20kr%C3%B3nik%C3%A1sa%20Feld&pg=244&layout=s

használva. Viszont komolyabb stresszhelyzetnél csökkenhet is az elhárítás szintje (John Christopher Perry, 332. o).³⁹

Feld Lajos élete derekán találkozott a halál közelségével, a rémtettekkel a lágerben. Családját meggyilkolták, ő a rajzoló túlélte. Milyen közegből került bele, Európa poklába? '33-ban fejezte be az akadémiát Pesten, kényszerű hazatérése után Löffler Bélánál kap szállást és műtermet, tagja lesz a Kazinczy társaságnak. Rajzol és rajzol, 35-ben Kassán magániskolát nyit.⁴⁰ Kiállításokon mutatják be alkotásait, egy ilyen szépreményű életpálya törik meg 44-ben, amikor sok ezer honfitársával és sok művésszel együtt Auschwitzba deportálják. Ez az érzelmileg feltöltött állapot és a rajz megélése segítséget jelenthetett számára, hogy a fogságot elviselje és szabadulást követően hányatott, de mégis a lehetőségeihez mérten egész életet éljen, és végül szembe tudjon nézni a rémálmokkal.

8. Portréábrázolás

Az alkotó portré képeit három különböző szakaszra osztottam. Az első, a háborút megelőzően készültek, egyrésztük Budapesten, az Akadémián, másik részük Kassán, a harmadik szakasz maga Auschwitz. Az első etap elején a főszerepet a tanulás töltötte be, mestereitől az anyaghasználat mellett a precíz vonalvezetést és a belső tartalom átadásához szükséges technikákat sajátította el. Még láthatók olajfestmények is tőle, ami a későbbiekben megszűnik, melynek nagyon prózai oka volt, méghozzá az anyag súlya, nehéz volt a kistermetű embernek az eszközöket, ami az ecsetet, a vásznat és a festéket jelentette, cipelnie.

Ceruza rajzai pontosak, részletgazdag ábrázolással adják vissza a modellt, az izmok minden rezdülését megörökítette a képein. A képeket elnézve dinamikát és színek harmonikus kavalkádját látjuk viszont a forma tökéletessége mellett. Az alkotó nem „csak” megrajzolta a modellt, hanem érzelmeket is vitt a vászonra. Az auschwitzi táborban készült képeket nem ismerjük, így kizárólag hipotézisek felállításával lehet elképzelni, hogy az adott időben készült alakok vajon mit tükröztek vissza.

Kiindulva abból a trauma feldolgozási értelmezésből, hogy az alkotó kreativitás megélése az itt és mostban, esetünkben az ott és akkorban, segíti az alkotót, hogy a megált pszichés traumát a születendő képen manifestálja és jelentsen számára feloldozást. Milyen indíttatása lehet annak az embernek, aki ha reggel felkel mindezt a tudattal, hogy talán a mai lehet az utolsó

³⁹ Békés Vera - Perry, John Christopher: *Ellenálló képesség és sérülékenység. Holokauszt túlélők pszichológiai megküzdési módjai*. Tanulmányok a holokausztról. 7. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2016. 321-339. old

⁴⁰ Szaszák György, *Kassai műtermek*, AB-ART kiadó, 2000, 8. old.

napja? A táborban nem volt életre szóló garancia, még a munka sem. A kiszolgáltatott helyzetben a bizonytalanság örökös érzetét egy idő után a fásultság válthatta fel, a beletörődés a bizonytalanba, de mégis valami gépies ismétlődéshez való kapaszkodás a túlélés reményét adhatta? Ez volt az alkotói közeg, ahol nap-napot követően a portrék készítése volt a feladat és a cél az életben maradás. Feld későbbi igen ritka pillanataiban megosztott emlékmorzsákból tudjuk, hogy minden arcot megjegyzett, egyet különösképpen, azt, aki ebbe a torzított világba kényszerítette. Mengele portréi, vajon tükrözték-e a doktor személyiségének sötét oldalát? Az alkotó vajon tudott-e kis elégtételként a modelltől olyan képet készíteni, ahol megbújt egy „titkos” üzenet az utókornak, vagy csak a félelem és kiszolgáltatott helyzet jelenítődött meg a tökéletes portré mögött? Olyan kérdések ezek, melyre kizárólag akkor lehetne választ kapni, ha a grafikák csodálatos módon előkerülnének, addig marad a teória a szubjektív véleményalkotás.

Feld mentális egészségének kulcsa, amit a szörnyű kilenc hónap alatt meg tudott tartani, minden valószínűség szerint az alkotói megélésben rejlik, amiről később ő maga nyilatkozik újságíróknak. A negatív érzelmek egyoldalú, de roppant széles skálája volt megtapasztalható a táborban: félelem, bizonytalanság és kiszolgáltatottság, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Mindez az alkotóra és a modellre egyaránt befolyással volt. Vajon arra a rövid zárt időre, amíg megrajzolta társai portréját ki tudott szakadni az őt körbe ölelő világból? Elhallgatott-e az örök kiáltozása a rabok jajveszékelése?

1969-es Szabó Béla készítette interjúban Feld így vall erről: *” Hangsúlyozza, hogy a művészethez való ragaszkodása átsegítette a legsúlyosabb válságokon. Így például a koncentrációs táborban az mentette meg, hogy lehetősége volt rajzolni. Olyan szorgalmasan rajzolt, mintha valaki sürgette volna, hogy feltétlenül, minél több képet készítsen. A rajzolás elterelte a figyelmét a körülötte lejátszódó kegyetlen és Irgalmatlan gyilkosságoktól.”*⁴¹ Ez lehet rá a bizonyíték meg az, hogy a felszabadulást követően is csak rajzolt és rajzolt teszi valószínűvé, hogy az alkotói folyamat valóban egy felszabadult mentális állapotot tudott eredményezni a bezárt környezetben is, és feltételezhetően az védte az elmét a megélt traumák mélyebb pusztítóbb hatásaitól. A kreativitás ilyen formában történt megélése volt a gyógyszer.

A soá utáni képeken nem az ember a központi figura, hanem a munka és tájkép kap hangsúlyt. Portrékat ugyan készített, gépiesen minden vonalat a helyére húzva, ahogy csak az tudja, aki a technikát jól ismeri, de az érzelmi megjelenítés teljes hiányát lehet látni. Az interjúalanyok

⁴¹ Szabó Béla újságcikk, *Látogatóban FELD LAJOS kassai festő- és grafikusművésznél*, Új Szó, 1969-04-27 / 17. szám, Vasárnapi Új Szó 245. old
https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1969_04/?query=Auschwitz%20kr%C3%B3nik%C3%A1ja%20Feld&pg=244&layout=s utolsó letöltés 2012.12.31.

mindegyikéről vagy családtagjukról készült portré, az ő személyes benyomásai teljesen egybehangzók voltak. Nem szerették a képeket, élettelennek aposztrofálták, mindezt két példán keresztül mutatnám be: Klára Samuelisová művészettörténész sorait idézem (Saját interjú, készült 2022. március 5-én Kassán): *”Ő nagyon jól tudta azt, amit lát interpretálni, de ő nem adta a képeibe azt a, azt a pluszt, amit a, amit a művészek szoktak adni, hogy [...] Ő egy fantasztikusan jó mesterember volt. Fantasztikusan jó mesterember volt. Ő briliánsan rajzolt, de, de azt hogy valaki szomorú azon a képen vagy, vagy boldog azon a képen, én azt úgy nem éreztem.”* Magda interjúból részlet (Saját interjú, készült 2022. április 1-én Kassán): *„Hát lehetett 75, 78 éves, és azt mondta neki (a férjemnek) a templomba, mert nagyon vallásos zsidó volt [...] Feld azt mondta, magának olyan érdekes arca van, és magát le le fogom ööö rajzolni. [...] Én utálok ezt a képet [...] mert nincs benne élet.*

A portréábrázoláson végig tekintve lineárisan látható a háború előtti időszak élőképei, a gettóban tömegjelenetek, ahol akár a groteszk ábrázoláson keresztül csoportképeken láthatók az emberek, a lágerben ismeretlen alkotások és a felszabadulás után érzelemmentes portrék. Végül a holokauszt témájú képeken látható alakrajz zárja a sort, itt már egyértelműen az emlékezet és a fájdalom köszön vissza az alkotásokban. Két képet kiemelnék, az édesapáról, Frantisekről (6. kép), és Fridáról (7. kép), a húgáról készültek. Mindketten kicsit megdöntött fejtartással lefelé tekintenek, mindez lehet a művészi kompozíció része, de ha a többi portréval összevetjük, akkor szembetűnő, hogy minden modell egyenesen előre tekint. Megítélésem szerint a zsidó sors, az üldöztetés előszele érezhető a képeken.

Külön kategóriát képeznek az önarcképek, melyek mint egy fotóalbum kísérik végig az alkotót az életén, szerette magát rárajzolni a képre más alkotásaiban is megjeleníteni. Az egyfajta jelenlét igazolás lenne? A meghurcolt, de elpusztíthatatlan zsidó ember válasza a történelmi tébolyra, mely igyekezett eltüntetni, megsemmisíteni a népét. Feld egy interjúbán úgy nyilatkozott: *Mindenek ellenére itt vagyunk!*

9. Gettóban készült alkotások

1944. Kassa, téglagyár, gettó. Feld a családja után ment, neki nem kellett volna, mégis megtette. A család iránti szeretete, az együvé tartozás érzése erősebb volt, mint a lehetősége arra, hogy hagyva a listáról a kiskapu adta hamis védettségben élje az életét. A gettóban készített képeivel mintegy krónikásként örököztette meg az ott megélteteket. A zsúfoltságot, az élettelen körülmények között is embernek maradni, a kialakított térben megtartani a szokásokat és várni, hogy az ígéretek valóra váljanak. Hitték, remélték, hogy munkára viszik őket. Az ez idő alatt készített alkotások, egy realista művész látképei voltak a táborban megélt napokról. A képen

olyan zsúfoltságot mutat be, mint amiről a visszaemlékezők elbeszélései is tanúskodnak. Az ekkor átélt szituáció, ott és akkor történő vászonra vitele, teret adott a „kibeszélésnek”. Az itt megélt események azonnali szublimációjának eszköze lehetett az alkotások elkészítése, szerencsésen fennmaradtak ebből az időszakból képek és némelyikük kalandos utat élt meg néha falban elrejtve, míg értő kezekbe került például Silvia és Ari Fishbaum személyében, vagy hosszú várakozás után a Yad Vashem múzeumban szolgál történelmi emlékként.

10. Emlékképek, az emlékek metamorfózisa

Aranyida volt az az állomás, ahol közvetlenül a felszabadulás után szabad emberként tudott alkotni. A képek témái az értelemes munkát hivatottak ábrázolni, érzelmektől mentesen kizárólag a témára fókuszálva. Nem annyira vászonra mint inkább fotó kompozícióra való téma. Viszont az adott élethelyzetet a világégést követő nihilt jól jellemezte, újrakezdés, építkezés, bármi és valami, ami az életre mond igent. Hittel és tele bizalommal az éltre, ezzel feltöltve készültek a rajzok, fontos volt, hogy az, amit megörökít, reményt adjon, de nem a klasszikusok által használt érzelemgazdag képeken, hanem a korszak elvárásának megfelelő szocialista realista alkotásokon keresztül, a munka szimbólumával, a reménnyel, hogy újjáépíteni lehet. Mindeközben a megélt trauma a felszín alatt lappangva csak arra várt, hogy a jól bezárt ajtón legyen egy rés és azon keresztül kiszabaduljon. Néhány képen előhírnökként a technikát már látjuk, de a téma szigorúan elkerüli az alkotót. Fagyás, ez az állapot, ami hatalmába keríti a mestert, mikor alkotás közben emléketörésekkel találkozunk, megáll minden és nem tud tovább rajzolni.

Az önéletrajzi emlékezetnek a lágerben átélt trauma is egy sajátos ága. *„A traumatikus megrázkódtatást követő ismert reakció az „esemény után csend”... Az én felfüggesztett, zsidó állapot... ezzel valamit kezdeni kell, ilyenkor hosszantartó folyamat indul el, beindul az „értelmező” gépezet...(Chilf Mária)⁴²*. Amikor az emlékek elkezdenek áttörni az addig felépített gáton, amikor a csendből a homályból előtörő emlékek már nem csak az éjszakai álmokban szerepeltek, hanem vászonra kíváncsok és ezzel enyhülést adtak a festőnek.

Az alkotómunka egy egyenlőre meghatározhatatlan indikátornak köszönhetően végül megtört és bepillantást engedett az apró és törekeny ember belső fájdalmába, lelkének rezdüléseibe. harminc évnyi elnyomás után, a megélt trauma fájdalmas emléke felülkerekedett az elfojtáson és kitüremkedett a lélek útvesztőjéből, kommunikációs eszköznek az ecsetet és a vásznat használva. Feld Lajos csendjét egy hosszú monológ törte meg, ami képi világban jelenítette

⁴² Ez a részlet megegyezik a szerző Chilf Mária *„Erről nem beszélünk” Trauma az alkotómunkában* címen megvédett DLA- értekezésének a részletével.

meg az átélt fájdalmat, egyfajta szabadságot adva önmagának és a nézőnek egyaránt, hogy a látottakat, aszerint dekódolja, ami a nézőben a képen elidőző tekintetének közvetítésével ott és akkor a legdominánsabb emléket és asszociációt hozza elő.

11. Sorstársak, akik szintén alkottak a borzalmak közepette, áldozatok és túlélők

Megannyi különböző sors és különböző válasz a traumára, pályatársak, sorsüldözött zsidó képzőművészek egész sora szenvedte meg a soát, voltak, akik a gettóban haltak éhen, mások munkaszolgálaton vagy valamelyik lágerben, de akadtak, akik túléltek. A közös metszéspont, az alkotás a szenvedés idején. Ámos Imre, a magyar Chagallként emlegetett képzőművész (Nagykálló 1908-1944), aki a munkaszolgálat alatt végig rajzolt, a *Szolnoki vázlatkönyvben* megörökítve a szenvedést, képet adva a történekről, ezzel betekintheünk a szélsőséges körülményekre adott emberi válaszokra. Nem élte túl a háborút, munkaszolgálat alatt érte a halál, de rajzai örök emléket állítanak neki és zsidó honfitársainak. Felesége Anna Margit hamis papírokkal bujkált és élte túl a vészkorszakot, az alkotás az ő életében is meghatározó szerepet játszik, de hasonlóan Feldhez, a holokausztábrázolása csak több évtizedes hallgatást követően kerültek vászonra.

Gedő Ilka, aki a gettóban is rajzolt és ezzel elviselhetővé tette az elviselhetetlent. Amikor nincs hely és lehetőség a trauma feldolgozására verbális úton, akkor azok számára, akik a képzőművészetben egy másik „idegen” nyelvet beszélnek, a képi megjelenítés lehet a válaszuk a mentális egyensúly megtartására. A teljesség igénye nélkül említem még meg Román Györgyöt, aki szinte érzelmmentesen rajzolta a történeket, Róbert Miklóst -Ország Lili mesterét- aki szinte állandóan rajzolt ezzel tartva meg belső egyensúlyát és tudott a háború után keresztény osztrák nőt társául választani. Bálint Endre, akinek a képei a szavakkal kifejezhetetlen szomorúságot mutatják meg.⁴³

12. Összegzés, konklúzió

Feld Lajos életében a trauma központi és meghatározó szerepet játszott, kihatással volt munkájára és életére. Képei a romantikus realizmus hagyományaiból táplálkoznak, de a korszakra jellemző szocialista realizmus a meghatározó művészeti ág, ez kifejezetten jellemző a háborút követő képeire. Vajon a szocreál mint művészeti ág az integrálódás miatti választás eredménye? A képeken az érzelmileg kezelhetetlen világ témája, a rejtőzködését tükrözi vissza a művésznak, aki a valódi fájdalom elől menekülve maszkot húz és így jelenik meg a világ

⁴³ S.Nagy Katalin, *Emlékkavicsok, Holocaust a magyar képzőművészetben, 1938-1945*, Glória Kiadó, 2006.

számára, amiről nem kell beszélni az nem is fáj? A dolgozatomban, a benne megjelenő kutatásaim eredménye az interjúk tartalmi összegzése, mind ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Feld Lajos nagyon sok képet készített élete során, azok akár képes önéletrajznak is tűnhetnek. Volt benne karikatúra is, már-már groteszk ábrázolás, emlékezzünk a téglagyári képre, ahol a rajzoló Lajcsi bácsi fölé magasodik a német tiszt. Rengeteg önarcképet készített, mintegy nyomon követve a változást, láttatva az évek múlását. Igazi Túlélő volt, a múltjának démonaival való küzdelemben ő került ki győztesként, de vajon lehet-e ebben az egyoldalúan vívott harcban valaki győztes? Az ellenség fizikai valójában ugyan ott maradt Auschwitzban, de a túlélők lelkében a haláluk napjáig hordozták a mótelyt, hol mélyebben, hol könnyedebben véve az emlékezet okozta sebeket. Bartusz György szobrászművésszel készült interjúbán (Saját interjú készült 2022. április 1-én Kassán), azt mondta: „*mindig sietett, ő mindig sietett*”. Vajon a fájdalom elől menekült vagy itt köszön vissza a zsidó sors az évszázadokon átívelő üldöztetés, a menekülés szimbóluma ez a sietség?

A dolgozat készítése közben sok kérdés fogalmazódott meg bennem, ezek közül a leglényegesebbeket fogalmaztam meg a dolgozat elején, a kutatás célja volt, hogy erre a válaszokat megtaláljam. A művészet milyen mértékű lehetőséget ad a traumatizált ember számára, a kreativitásnak mekkora szerep lehet a belső lelki egyensúly megtartására? A megélt fájdalom évtizedekig tartó elfojtása és annak kitörése a szabadságot hozza meg vajon? Feld Lajos életének megismerése közben az alábbi válaszok körvonalazódtak ki.

A traumáját képes volt szublimálni a képein keresztül, a megélt fájdalom átalakult alkotói energiává és ebből születtek meg a holokausztra visszatekintő képek. Ezek nem víziók, vagy látomások voltak csupán, hanem a történelem egy szégyenteljes fejezetének lenyomata, emlékezés az utókor számára, hogy a tragédia ne legyen céltalan, az áldozatok élete a vásznon kapjon esélyt a túlélésre. Tanítóként élte az életét, és nem csak a rajzművészeti tudását osztotta meg tanítványaival. Volt ott még valami, az életszeretete, az igenlés művészete, a jósághoz való örök hűsége. Sok emberrel volt szerencsém beszélni és mindenki mosolygott mikor kimondta a nevét, Lajcsi bácsi. Az festőművész üzenete a fiataloknak: „*Dolgozzák fel az emberi léttel kapcsolatos problémákat, és keressék a jót. Rossznak lenni könnyű. A jót kell megtanulni. A jót!*”⁴⁴ Üzenete a mai napon is időszerű.

A dolgozat alapján Feld Lajos festőművész, holokauszt túlélőt mint individuumot ismertem meg, célomat remélem elértem és a mélyebb lélektani szempontok alapján vizsgált

⁴⁴ Szaszák György, *Kassai műtermek*, AB-ART kiadó, 2000, 13. old

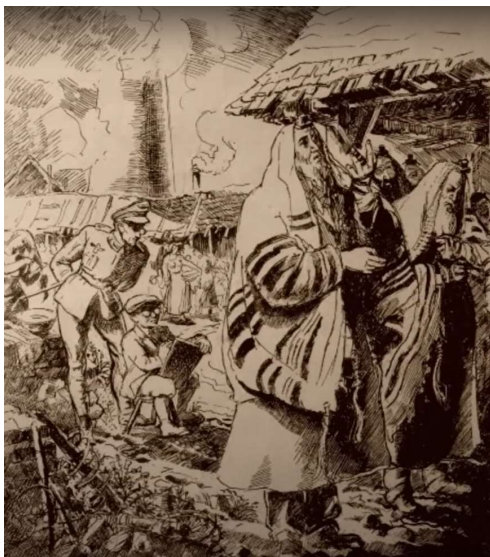
életeseményekre adott válasza alapján kirajzolódik egy olyan ember, akinek sorsa tragédiákkal teli, mégis hordozza a traumákra adott válasza az emberi összetettséget, kiemelve a művészet és a kreativitás adta lehetőségeket a saját és mások traumáinak feldolgozására. Általam ebben a dolgozatban megrajzolt portré újabb és újabb színeket kap a jövőben. Azáltal, hogy egy emberi sors megismerése mások számára is tanulság, született meg a gondolat bennem és mentoromban, hogy Feld Lajos élete sokak számára még ismeretlen, ugyanakkor fontos része a történelemnek; a felkutatott anyagok és a visszaemlékezők interjúi mind-mind egy dokumentumfilm születésének képkockái. A kutatások jelenleg is tartanak, újabb tanítványok állnak a kamerák elé, mesélnek arról, hogy milyen volt a kis nagy ember az ő szemükben, Feld Lajos grafikus, festőművész.

2023. január 7.

13. Képek

1. Kép címe: *Apa és Fia*, magángyűjtemény

2. Kép címe: *Jelent a kassai téglagyárból*

3. Kép, *Feld Lajos portré*, a fotót Szaszák György készítette

4. Kép, saját készítésű fotó, a képen Klára Samuelisová művészettörténész

5. Kép, saját készítésű fotó, a képen Magda, 102 éves Auschwitz túlélő

6. A képen Feld Lajos édesapja, Frantisek látható, 1940.

7. A képen Feld Lajos húga, Frida látható, 1932.

14. Bibliográfia

Andrea Coddington, *A zsidó nő*, Art Danubius, 2010

A. Gály Tamara, *A HÉT galériája – Feld Lajos*, A Hét 1983-09-16 / 38. szám
https://library.hungaricana.hu/hu/view/Ahet_1983_2/?query=Feld%20Lajos%20&pg=287&layout=s
 legutolsó letöltés: 2022.12.29.

Balassa Zoltán: Elment a kis ember, a nagy művész köztünk marad. *A Hét*, 1991. 36. évf. 27. sz. 7. old

Békés Vera A. *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*, Ad Librum Kiadó, 2012.

Békés Vera - Perry, John Christopher: *Ellenálló képesség és sérülékenység. Holokausztúlélők pszichológiai megküzdési módjai*. Tanulmányok a holokausztról. 7. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2016.

Chilf Mária „Erről nem beszélünk” *Trauma az alkotómunkában* címen megvédett DLA- értekezése

Csuhai Cs. Klára: Trauma és ismétlés. A poszttraumás stresszbetegség pszichoanalitikus szemmel, XII évfolyam > 2003 – Február > <http://www.mentalport.hu/a-folyoirat/korabbi-szamok/xii-evfolyam/2003-februar/csuhaics-klara-trauma-es-ismetles-a-poszttraumas-stresszbetegseg-pszichoanalitikus-szemmel/> utolsó letöltés 2022.12.31.

Elliot Aronson, *A társas lény*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995

Erős Ferenc *Trauma és történelem Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok* – Jászöveg műhely kiadó

Heller Ágnes *Trauma* 2006, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Bp.

Kovács Ágnes A holokauszt és a művészet (*Felvidek.ma*) <https://felvidek.ma/2021/01/a-holokauszt-es-a-muveszet/> utolsó letöltés 2012.12.31.

Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant, Trauma és irodalom* Anonymus-Ráció, Bp., 2008,

S.Nagy Katalin, *Emlékkavicsok, Holocaust a magyar képzőművészetben, 1938-1945*, Glória Kiadó, 2006.

S. Nagy Katalin: *Öngyógyító kreativitás, Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása : konferencia* : Budapest, 1996. november 15-17. Szerk. és az előszót írta Virág Teréz. Budapest, Animula, 1997.

Szabó Béla, Látogatóban FELD LAJOS kassai festő- és grafikusművésznél, *Új Szó*, 1969-04-27 / 17. szám, Vasárnapi Új Szó 245. old.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1969_04/?query=Auschwitz%20kr%C3%B3nik%C3%A1sa%20Feld&pg=244&layout=s

Szaszák György Ameddig csak tehette cselekedte a jót, *Új szó*, 1991-05-23/119. szám 2. old
https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1991_05/?query=Feld%20Lajos%20&pg=153&layout=s
 utolsó letöltés 2022.12.31.

Szaszák György, Feld Lajos csendje, *Új Szó* – Vasárnapi kiadás, 1985-01-25/4. szám
https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1985_Vasarnap_1/?query=Feld%20Lajos%20&pg=82&layout=s
 legutolsó letöltés: 2022.12.29.

Szaszák György, *Kassai műtermek*, AB-ART kiadó, 2000

Silvia Fishbaum, *The Towering Talent Of Ludovít Feld*

<https://www.jewishpress.com/indepth/opinions/the-towering-talent-of-ludovit-feld/2007/02/28/> utolsó letöltés 2022.12.31.

Silvia Fishbaum, *Unforgettable Uncle Lajos: The Life & Legacy Of Ludovít Feld* (Jewish Press)

<https://www.jewishpress.com/indepth/front-page/unforgettable-uncle-lajos-the-life-legacy-of-ludovit-feld/2017/02/08/> utolsó letöltés 2022.12.31.

Szij Rezső, Egy küzdelmes élet tanúságtétele, *A Hét* 1975-03-28 / 13. szám

https://library.hungaricana.hu/hu/view/Ahet_1975_1/?query=Feld%20Lajos%20&pg=303&layout=s legutolsó letöltés: 2022.12.29.

Tánczer Iván: Auschwitz krónikása. *Magyar Szó*, 24. évf. 352. sz. (1967)

Tánczer Iván: A testet a lélek ékesíti, Feld Lajos festőművész 60 éves. *Új Szó*, 1964-03-19 / 79. szám, csütörtök, 125. old

https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1964_03/?query=Auschwitz%20kr%C3%B3nik%C3%A1sa%20Feld&pg=124&layout=s utolsó letöltés 2022.12.31.

Várnai György: A holocaust késői pszichoszomatikus és pszichoszociális hatásai. *Thalassa*, 1994. (5. évf.) 1–2. sz. 147-159. old

(online: [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(05\)1994_1-2/147-159_Varnai.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(05)1994_1-2/147-159_Varnai.pdf)) utolsó letöltés 2022.12.31.

Dr. Virág Teréz, Kollektív trauma-egyéni öngyógyítás, *Múlt és Jövő* 1994. (5. évf.) 2. sz. 66-71. old

https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/4/94_02-18virag.pdf utolsó letöltés 2023.01.01

Békés Vera - Perry, John Christopher: *Ellenálló képesség és sérülékenység. Holokauszt túlélők pszichológiai megküzdési módjai*. Tanulmányok a holokausztról. 7. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2016. 321-339. old